

VIII Strukture stanovništva

Izlaganje o strukturama ili osobinama populacije sledi nakon teorija o demografskoj tranziciji. Opravdanje za ovakav izbor u prezentiranju građe nalazim u tome što sam smatrala da su čitaoci, prethodno, stekli dovoljno informacija i predstava ne samo o osnovnim procesima (natalitetu, mortalitetu i migracijama), već i o značaju faktora društvene, istorijske, ekonomske i kulturno antropološke prirode, koji svi zajedno, određuju kakve će sve karakteristike zadobiti konkretno stanovništvo¹.

Strukture stanovništva su raspodele stanovništva prema: starosti, polu, bračnom statusu, etničkim obeležjima, obrazovanju, pismenosti, aktivnosti, privrednoj grani ili delatnosti i zanimanju. U tekstu je prihvaćena Weeks-ova podela materije na 2 osnovna dela (Weeks, 1994): prvo se analiziraju starosno polne strukture, a potom sve ostale, bračne, ekonomske, kulturno antropološke. Razlog je u tome što je starosno polna struktura stanovništva primarna, biološka struktura koja leži u osnovi svih ostalih, delujući na njih, mada i sama trpi njihov uticaj (na primer, uticaj bračnog statusa ili obrazovanja žene na starost u kojoj će otpočeti rađanje, kao i broj dece i tsl). Drugo, starosno polni sastav je direktno povezan sa demografskim procesima, dok je kod svih ostalih osobina stanovništva, taj uticaj isposredovan društveno – ekonomskim i kulturno – istorijskim kontekstom.

Dakle, stanovništvo poprima određene socio - ekonomske i kulturne karakteristike kao posledica 1) određene društvene stvarnosti, uključujući i fazu u istorijskom, političkom i kulturnom razvitku; 2) nivoa mortaliteta, fertiliteta i migracija; 3) starosno polne strukture, formirane na osnovu kretanja fertiliteta, mortaliteta i migracija u dužem vremenskom intervalu (Weeks, 1994).

Kako John R. Weeks, s pravom, tvrdi, promene u starosno polnoj strukturi jedne populacije utiču na sve društvene institucije, tako da uopšte nije preterano reći da ona predstavlja generator same *socijalne promene* (Weeks, 1994:228).

¹ U svom poznatom udžbeniku iz demografije (1994, peto izdanje), poznati američki profesor, John R. Weeks (Weeks, 1994), izlaže strukture stanovništva odmah posle procesa, što je, naravno, sasvim logično i opravdano. Ja sam se pak opredelila za drugačiji pristup, imajući na umu da se kroz, prethodni, širi okvir ili kontekst iskustava o demografskom preobražaju, mogao dobiti solidan uvid u nastanak, značaj i složenost osobina stanovništva i njihov povratan uticaj (feedback) na demografske procese.

No, pre nego što se posvetim detaljnijoj analizi starosno polne strukture, pružiću nekoliko osnovnih pojmovnih objašnjenja.

Osobine populacije izvode se iz osobina pojedinca ili stanovnika. Svako od nas poseduje čitav skup individualnih karakteristika: pol, starost, obrazovanje, zanimanje, narodnost ili nacionalnost, bračni status, migraciona svojstva i sl. Ta celina pojedinačnih osobina čini svakoga jedinstvenim i neponovljivim subjektom. Osobine stanovništva kao skupa nastaju povezivanjem individualnih karakteristika pojedinaca, tj stanovnika. S tim što se u stanovništvu kao većem skupu, svaka individualna osobina javlja u određenom rasponu, kao srazmera ili udeo polova (polna struktura), struktura po zanimanjima, obrazovanim stepenima i sl.

Društvo ili stanovništvo je skup raznorodnih struktura ili osobina. U jednom istom društvu, kao kolektivu, zajedno žive i muškarci i žene, mladi i stari, visoko obrazovani i nepismeni, lica koja nisu nikada stupala u brak, kao i oženjeni/udate, udovci, razvedeni, domicilno i migrantsko stanovništvo i t.sl.

U *Višejezičkom demografskom rečniku*, struktura stanovništva definisana je na sledeći način «struktura ili sastav po nekom obeležju je raspored učestalosti pojedinih vrednosti ili atributa datog obeležja u stanovništvu (CDI IDN, 1971). Reč je o statističkoj i operacionalnoj (kvantitativnoj) definiciji, koja služi lakšem opisu pojedinačnih osobina i njihovom upoređenju tokom vremena i među različitim populacijama.

Međutim, kako je to prof Ruža Petrović istakla, struktura stanovništva nije samo spoljašnja ili brojčana srazmera u kojoj se pojavljuje dato svojstvo, već je ona i novi kvalitet, koji nastaje iz načina i stepena povezanosti pojedinačnih osobina u čitavom skupu (Petrović, 1974). Onaj «deo» kvaliteta koji struktura stanovništva dobija na osnovu agregiranja pojedinačnih obeležja potiče od pojedinaca, a drugi deo, koji se duguje odgovarajućem načinu povezivanja i uslovljavanja tih osobina međusobno potiče od društvenog sistema, njegovih istorijskih, kulturnih i inih karakteristika.

Uzećemo kao primer povezanosti starosno polne i bračne strukture. U svakom stanovništvu postoje lica koja se razlikuju po polu, uzrastu i bračnom statusu. Ukoliko je društvo manje modernizovano, tradicionalno, postoji veća šansa da će se u brak ulaziti u mlađim godinama, da će brak biti dugotrajan i stabilan. Obrnuto, u visoko razvijenim društvima, pozne modernosti, u kojima i muškarci i žene žive duže, postoji tendencija

odlaganja sklapanja braka, ali i nova tendencija, da se sve veći broj lica odlučuje da privremeno ili trajno živi sama («singles, «transitional or committed singles»). Zbog viškova ženskog stanovništva u starosti, u tim istim društvima, udovištvo postaje pretežno «ženski» fenomen (feminizacija i senilizacija stanovništva).

U demografiji je uobičajena podela na opšte i parcijalne strukture stanovništva. Opšta struktura je više teorijski pojam i odnosi se na sistem veza i odnosa svih pojedinačnih i društvenih osobina u jednom društvu ili stanovništvu. U praksi se ona kao takva ne može predstaviti, već se osobine stanovništva izvode na osnovu pojedinačnih struktura, tj pojedinačnih osobina i njihovog međusobnog povezivanja, obično po dve do najviše tri parcijalne strukture.

1. Starosno polna struktura

Izlaganje o starosno polnim strukturama stanovništva započeću *polnom strukturom* kao jednostavnijom za razumevanje i analizu.

Pod polnom strukturom stanovništva podrazumeva se udeo polova ili distribucija frekvencija muškog i ženskog pola u ukupnom stanovništvu.

Izražava se na više načina: apsolutnim brojem stanovnika muškog i ženskog pola, relativnom zastupljenošću polova u ukupnom stanovništvu (u procentima) i koeficijentima, međusobnim srazmerama polova.

Koeficijent maskuliniteta (K_m) stavlja u odnos populaciju muškaraca sa populacijom žena, odnosno populaciju žena sa muškom, kod *koeficijenta feminiteta*.

$$K_m = P_m/P_f * 100;$$

$$K_f = P_f/P_m * 100$$

U sledećoj tabeli dati su koeficijenti maskuliniteta stanovništva sveta i njegovih pojedinih regiona za period 1950 – 2025 godine.

Kao što se iz podataka tabele 1 može videti, u svetu se koeficijent maskuliniteta kreće oko 100, što podrazumeva gotovo podjednak broj muškaraca i žena (2000 godine je

iznosio 101,2 muškarca na svakih 100 žena). Ta tendencija ravnomerne distribucije polova je stabilna u dužem vremenu, tačnije od polovine prošlog veka.

Tabela 1. Koeficijenti maskuliniteta u svetu, po glavnim regionima, sa procenama, za period 1950 – 2025				
Region	1950	1980	2000	2025
Svet	98,9	100,6	101,2	100,6
Afrika	97,2	98,3	99,3	99,5
Latinska Amerika	101,0	100,0	99,7	99,0
Severna Amerika	99,6	95,3	95,8	95,5
Istočna Azija	102,0	103,4	102,5	100,5
Južna Azija	105,8	104,8	104,9	104,1
Evropa	92,5	95,2	96,5	96,4
Okeanija	103,7	102,2	101,2	99,7
Bivši SSSR	78,3	87,8	93,4	95,7
<i>Izvor: UN (1995), World Population Prospects, nav. prema Đurđev, B, S (2001:134)</i>				

Međutim, ako se posmatraju pojedini regioni, kontinenti i delovi sveta, vide se značajne razlike. U nerazvijenim područjima više je muškaraca nego žena, dok je u razvijenijim, situacija obrnuta, zbog toga što su ova poslednja već duže vremena zahvaćena niskim natalitetom. Posledica toga je izražen proces starenja i razlike u prosečnom životnom veku u korist žena. U tradicionalnijim, manje modernizovanim društvima, što su, po pravilu, populacije sa visokim fertilitetom, viškovi muškaraca nastaju usled veće smrtnosti žena i ženske dece. U slučaju bivšeg SSSR velike polne razlike duguju se ogromnim ratnim gubicima muškog stanovništva tokom Drugog svestkog rata (tzv «krnje ratne generacije»).

Starosna struktura stanovništva prikazuje odnose između pojedinih generacija, tj starosnih grupa i uzrasta u jednom društvu, tj stanovništvu.

U socijalnoj demografiji koristi se nekoliko pojmova kojim se definiše starost. Jedni su čisto statistički (starosna grupa, kohorta), dok su drugi više antropološko sociološki (uzrast, generacija).

Starost se određuje kao hronološka ili kalendarska starost, tj vremenski interval od rođenja do određenog, relevantnog događaja (popisa, sklapanja braka, porođaja, smrti, napuštanja mesta stalnog boravka i sl). Taj vremenski razmak koji je protekao može se izraziti navršenim godinama starosti, ili godištem (datumom rođenja) pojedinca.

Starosnu grupu čine lica iste starosti, a grupni interval može biti različite dužine, od jedne, pet ili deset godina.

Kohorta je tehnički pojam koji se u demografiji puno koristi, gotovo sinonimno sa starosnom grupom (obično petogodišnjom). Pojam je naročito često u upotrebi prilikom longitudinalnog proučavanja određenog demografskog ponašanja. Na primer, izabere se jedna starosna grupa i prati njeno relevantno demografsko ponašanje tokom vremena. Recimo, tekući fertilitet žena rođenih 1975 godine, ili završeni fertilitet žena rođenih 1960 i sl. Dakle, kohorta je analitički pojam, pogodan za dinamičku analizu. On označava skup lica iste starosti, koje povezuje neki zajednički događaj. Na primer, sve žene stare 20-25 godina koje su 1999 sklopile brak.

Uzrast označava starosne grupe različitih intervala, koje se izdvajaju i povezuju po osnovu bioloških i socio-kulturnih osobina, kao na primer, deca, mladi, sredovečni, stari, stariji stari.

Pojam *generacije* kao složen socioantropološki i demografski konstrukt, preuzela sam iz socijalne antropologije i sociologije (Milić i Čičkarić, 1998). Prema Anđelki Milić, postoji više vrsta «generacijskih pristupa», zavisno od toga šta istraživač stavlja u fokus svojih empirijskih (pa i demografskih) istraživanja. U vezi sa tim postoji vrlo razvijena metodologija proučavanja tzv generacijskog ponašanja, koje navedena autorka deli u 4 osnovna tipa: 1) promene tokom biografije ili životnog ciklusa pojedinca, što podrazumeva razlikovanje intra-individualnih faza i ciklusa; 2) proučavanje ponašanja različitih, sukcesivnih generacija (kohortni ili međugeneracijski pristup); 3) upoređenje ponašanja, kulturnog obrasca, životnog stila, svakodnevice i sl, generacija rođenih pre, za vreme, ili nakon nekih kapitalnih društveno kulturnih događaja, recimo, pre Drugog svetskoga rata, pre građanskih protesta 1996/1997, pre i posle bombardovanja Srbije 1999 i sl; i 4) komparacija generacija očeva i sinova ili porodično-genealoški pristup.

U demografiji se starosna struktura stanovništva izražava preko različitih indikatora. Brojnost ili veličina se iskazuje preko apsolutnih brojevi ili relativnih pokazatelja (udeo lica određene starosti u ukupnom stanovništvu u %), kao što je učinjeno na primeru izabranih Evropskih država u tabeli 2.

Tabela 2. Struktura stanovništva Evrope, prema velikim starosnim grupama, 2004				
	Udeo starosnih grupa (u %)			
Država	0-14	15-44	45-64	65+
Albanija	32,2	44,7	17,6	5,6
Jermenija	22,5	48,0	19,3	10,2
Austrija	16,3	43,0	25,1	15,5
Azerbaidžan	26,4	51,8	15,0	6,8
Belgija	17,4	41,0	24,5	17,0
Belorusija	16,2	46,1	23,4	14,3
Bosna i Hercegovina	18,2	44,5	24,4	12,9
Bugarska	14,2	42,0	26,8	17,1
Hrvatska	16,6	41,4	25,7	16,3
Česka Republika	15,2	43,3	27,6	13,9
Danska	18,9	39,8	26,4	14,9
Estonija	16,6	42,7	24,8	15,9
Finska	17,6	39,0	27,8	15,6
Francuska	18,6	40,7	24,3	16,4
Gruzija	18,6	45,7	22,4	13,3
Nemačka	14,7	41,3	26,0	18,0
- pre ujed	16,2	42,0	25,5	16,3
- bivša DDR	13,6	43,2	27,1	16,1
Grčka	14,6	43,7	24,2	17,5
Mađarska	15,9	41,7	26,9	15,5
Irska	20,8	46,4	21,6	11,1
Italija	14,2	41,4	25,2	19,2
Latvija	15,4	43,6	24,8	16,2
Lihtenštajn	18,0	44,6	26,6	10,8
Litvanija	17,7	44,3	23,0	15,0
Luksemburg	18,8	43,1	24,0	14,1
Malta	18,2	42,1	26,7	13,0
Moldavija	19,8	48,2	22,1	9,9
Holandija	18,5	41,9	25,7	13,8
Norveška	19,9	40,9	24,5	14,7
Poljska	17,2	44,6	25,2	13,0
Portugalija	15,8	43,6	24,0	16,7
Rumunija	16,4	44,9	24,2	14,4
Ruska Federacija	15,7	46,6	24,3	13,4
Srbija i Crna Gora	19,5	42,8	23,7	14,1
Slovačka Republika	17,6	46,5	24,2	11,6
Slovenija	14,6	44,0	26,4	15,0
Španija	14,5	45,7	22,9	16,8
Švedska	17,8	39,0	26,0	17,2
Švajcarska	16,4	42,2	25,6	15,7
Makedonija	20,4	45,8	23,0	10,8
Turska	29,3	49,4	15,7	5,6
Ukrajina	15,3	44,4	24,8	15,5

Velika Britanija	18,9	42,1	23,4	15,6
Izvor: Council of Europe, 2004				

Starosni koeficijenti su pokazatelji odnosa lica različite starosti. Poznati su: *indeks starosti i biološki indeks*.

Indeks starenja stavlja u odnos broj lica starih 60 i više godina u odnosu na broj lica starih 0-19 godina.

$$I_s = P_{60+} / P_{0-19}$$

Ovaj se indeks naziva i indeks starenja stanovništva, sa graničnom vrednošću od 0,5. Populacije u kojima je indeks starosti dostigao i premašio tu vrednost (slučaj Srbije i dr) ne samo da su stare, već se i proces starenja odvija ubrzano. Ovaj pokazatelj se obično kreće od 0,10 do 0,75.

Biološki indeks je odnos lica starih 0-14 godina i lica starih 60 i više godina.

$$I_b = P_{0-14} / P_{60+}$$

Ovaj pokazatelj se naziva biološkim, usled povezanosti sa prirodnim priraštajem i reprodukcijom stanovništva. Kreće se u rasponu od 1-10, s tim što vrednost ispod 3,0 označava granicu koja ukazuje na nizak prirodni priraštaj date populacije.

Starosna struktura se prikazuje i preko srednjih vrednosti, tj prosečne starosti stanovništva date teritorije i u određenom vremenu (prosečne vrednosti, aritmetička sredina i medijana). Evropa je danas, na početku trećeg milenijuma, ubedljivo, najstariji svetski region (zajedno sa Japanom), (Council of Europe, 2005). Prosečna (medijalna) starost Evropljana u 2004 godini, iznosi 39 godina, dok je u svetu – 28,1 (u severnoj Americi, 36,3, u Okeaniji, 32,3, a u Aziji, 27,7, sa izuzetkom Japana, 42,9 godina).

U prikazu starosne strukture poželjno je dati sintetski pristup koristeći kako srednje vrednosti, tako i relativnu zastupljenost pojedinih generacija i uzrasta, indeks starosti i biološki indeks, kao što je to urađeno na primeru tabele 3.

Tabela 3. Struktura stanovništva po velikim starosnim grupama, prosečna starost i indeks starenja, Srbija, 1991 i 1997 (u %)								
	Srbija	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija	Srbija	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
	1991				1997			
svega	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0-19	30,4	26,0	25,8	48,1	28,4	24,2	24,0	43,2
20-39	28,9	28,6	28,7	30,2	28,1	26,8	26,5	33,0
40-59	24,4	26,7	27,0	14,7	24,9	27,5	27,8	15,5
60+	16,3	18,7	18,4	7,1	18,6	21,5	21,7	8,4
80+	1,9	2,2	2,1	0,9	1,7	1,7	2,3	1,2
Prosečna starost (u god.)	35,2	37,7	37,7	25,4	36,5	39,0	39,4	27,4
Indeks starenja (60+/0-19)	0,536	0,719	0,713	0,147	0,657	0,886	0,905	0,194
izvor: Penev, G, (1999:61)								

Na primeru Republike Srbije i njenih užih teritorijalnih celina jasno se vide razlike u starosnom sastavu stanovništva u obe posmatrane vremenske tačke. Prosečna starost na Kosovu značajno je niža nego u Vojvodini i Centralnoj Srbiji, kao posledica viših udela mlađih generacija. Tokom 1990tih godina na niskonatalitetnim područjima Srbije (Vojvodina i Centralna Srbija) prosečna starost je značajnije porasla (sa 37,7 na preko 39 godina), kao posledica dugotrajno niskog nataliteta, povećanog mortaliteta kao i emigracije tokom 1990tih godina (tj izraženih depopulacionih tendencija).

U sledećoj tabeli data je jedna klasifikacija *tipova starosnih struktura*, na osnovu stadijuma demografske starosti. Tabela je konstruisana na osnovu kombinovanja 5 različitih pokazatelja: prosečne starosti, udela stanovništva: mlađeg od 20 godina, mlađih od 40 godina, lica starih preko 60 godina, kao i indeksa starenja. Ovakav sintetički pokazatelj pogodan je zato što on eliminiše opasnost pogrešnog prosuđivanja kada se, recimo, radi o starosnoj strukturi koja je bitnije poremećena. Pogodan je za posmatranje ne samo različitih populacija, već i različitih regiona, naselja i unutar jedne države, kao što je bio slučaj u tabeli 3.

Na osnovu pokazatelja demografske starosti iz tabele 4, može se zaključiti da je stanovništvo Vojvodine i Centralne Srbije 1997 bilo na pragu duboke demografske starosti, sa prosečnom starošću blizu 40 godina, udelom mladih (do 20 godina starosti) ispod ¼, a starih preko 20%. Prema istim tim kriterijumima, Kosovo je tada bilo u

stadijumu tzv demografske zrelosti. U tom stadijumu su se Vojvodina i Centralna Srbija nalazile 1950tih godina, tj skoro pola veka ranije).

Tabela 4. Stadijumi demografske starosti i kriterijumi za njihovo određivanje					
Stadijumi demografske starosti	Indikatori demografske starosti stanovništva				
	Prosečna starost (godine)	Mladi do 20 (%)	Mladi od 40 (%)	Stari 60+ (%)	Indeks starenja
1. Rana Demografska mladost	do 20	58+	85+	do 4	do 0,07
2. Demografska mladost	20-25	50-58	75-85	4-7	0,07-0,14
3. Demografska zrelost	25-30	40-50	65-75	7-11	0,14-0,28
4. Prag demografske starosti	30-35	30-40	58-65	11-15	0,28-0,50
5. Demografska starost	35-40	24-30	52-58	15-20	0,50-0,83
6. Duboka demografska starost	40-43	20-24	45-52	20-25	0,83-1,25
7. Najdublja demografska starost	43+	do 20	do 45	25+	1,25+
<i>Izvor: Radivojević, B et al (1995:168), Penev, G, (2006:42)</i>					

Stanovništvo Srbije je tokom poslednjih 50-tak godina, prešlo put od stadijuma demografske zrelosti do stadijuma duboke demografske starosti, što je karakteristika i većine razvijenijih evropskih i svetskih regiona Zapada. Takav razvojni put posledica je odmaklog procesa starenja stanovništva, demografskog kretanja, koji je obeležio čitavu drugu polovinu XX i preneo se i u XXI vek (tabele 5 i 6). Za Kosovo i Metohiju se od popisa 1991² ne raspolaže pouzdanim statističkim podacima, pa se o promenam staosne strukture može suditi zaključno sa krajem 1980tih godina.

Tabela 5. Starosna struktura stanovništva Srbije od 1948. do 1991 godine, po starosnim grupama						
Godina popisa	Ukupno	0-19	20-39	40-59	60+	indeks starenja
Republika Srbija						
1948	6527966	41,6	28,9	20,7	8,8	0,21
1953	6979154	38,6	30,3	21,9	9,2	0,24
1961	7642227	36,4	33,6	19,6	10,4	0,29
1971	8446591	34,3	30,4	22,3	12,9	0,38
1981	9313676	31,7	29,5	26,4	12,5	0,39

² Stručna javnost sumnja u verodostojnost i podataka iz 1991 na Kosovu i Metohiji, zbog masovnog bojkota učestvovanja u popisu, od strane većinskog albanskog stanovništva.

1991	9778991	30,5	29,0	24,4	16,0	0,53
Centralna Srbija						
1948	4159389	41,3	29,2	20,9	8,5	0,21
1953	4463701	37,8	31,2	22,2	8,9	0,24
1961	4823274	34,7	34,9	20,0	10,4	0,30
1971	5250365	31,4	31,2	23,7	13,6	0,43
1981	5694464	27,6	30,1	29	13,3	0,48
1991	5808906	26,1	28,7	26,9	18,0	0,70
Vojvodina						
1948	1640757	37,5	30,1	22,3	10,1	0,27
1953	1699545	35,0	30,3	24,0	10,7	0,31
1961	1854965	33,3	33,2	21,7	11,8	0,36
1971	1952533	30,1	30,7	24,3	14,8	0,49
1981	2034772	26,9	29,9	28,4	14,9	0,55
1991	2013889	25,8	28,8	27,1	18,3	0,71
Kosovo i Metohija						
1948	727820	52,0	24,3	16,1	7,6	0,15
1953	815908	50,8	25,8	15,8	7,6	0,15
1961	863988	51,2	27,6	13,9	7,3	0,14
1971	1243693	53,03	26,4	13,2	7,1	0,13
1981	15844440	52,4	26,6	14,5	6,4	0,12
1991	1956196	48,3	30,0	14,7	7	0,15
<i>Izvor: Penev, G (2006:43)</i>						

Iz tabele 5 vidimo da se u Srbiji (bez Kosova i Metohije) od polovine XX veka kontinuirano smanjuje udeo mladog, a povećava udeo starog stanovništva, i kao posledica, raste indeks starenja. Starenje je na čitavoj teritoriji Republike uslovljeno tendencijom sekularnog pada nataliteta, s tim što se razlike u odvijanju ovog procesa po njenim užim teritorijalnim celinama duguju diferencijalnom fertilitetu i mortalitetu po pojedinim generacijama (Penev, 2006).

Tabela 6. Promene u starosnoj strukturi stanovništva Srbije (bez Kosova i Metohije), 1981-2002 (u %)			
	1981	1991	2002
Ukupno	100,0	100,0	100,0
0-19	27,6	26,1	22,4
20-39	29,3	28,4	26,6
40-59	29,0	26,7	28,4
60 i više	14,1	18,8	22,6
prosečna starost	35,8	37,7	40,2
indeks starenja	0,51	0,72	1,01

Na teritoriji Vojvodine, proces starenja je započeo još između dva svetska rata, jer je tamošnje stanovništvo prvo prihvatilo niske norme o rađanju.

Demografska situacija na Kosovu i Metohiji je bila je gotovo potpuno suprotna u odnosu na ostatak Srbije. Udeo mladih ispod 20 godina starosti iznosio je više od 50% sve do 1981 godine, da bi se nakon toga, u intervalu 1981-91 po prvi put smanjio. Progresivna starosna struktura rezultat je veoma visokog nataliteta, ali i sniženog mortaliteta odojčadi i male dece (centralna tranziciona podetapa). Kao rezultat toga, na tlu Kosova i Metohije je sve do 1981 čak zabeleženo i podmlađivanje starosne strukture (1981 stadijum demografske mladosti). Tek 1991 populacija prelazi prag demografske zrelosti ³.

Drugi način opisa i analize starosno polnih struktura stanovništva su *starosne piramide*, pogodne zbog mogućnosti slikovitog, grafičkog prikaza.

To su idealni modeli za razvrstavanje konkretnih populacija, a određuju se na osnovu srazmere ili udela pojedinih generacija u stanovništvu.

Prvu klasifikaciju tipova dao je Gustav Sandberg početkom XX veka. On je celokupno stanovništvo svrstao u 3 starosne grupe: prvu, do 14 godina starosti, drugu, 15-49 i treću, preko 50 godina starosti. Na osnovu njihovog relativnog učešća, odredio je tipove starosnih struktura: 1) progresivni ili ekspanzivni, u kome dominiraju mladi do 14 godina starosti; 2) stacionarni ili stagnantni, sa većinskim udelom srednjih generacija i 3) regresivni ili kontraktivni tip, u kome dominiraju stariji (tabela 5).

Kao što vidimo, u sva tri modaliteta starosne strukture učešće druge starosne grupe, tj stanovništva starog 5-49 godina je gotovo isti, dok udeli najmlađih i najstarijih variraju. Nazivi starosnih struktura nisu najsrećnije izabrani, budući da se više odnose na vrstu porasta stanovništva koja sledi iz odgovarajućeg sastava generacija. Zatim, u realnosti postoji mnogo više varijeteta, te se ovi «čisti» tipovi retko sreću kod empirijskih populacija. Ipak, vrednost klasifikacije je u tome što izdvaja stanovništvo u

³Za razliku od svih ostalih regiona, gde je relativni pad udela mladih, praćen padom njihove apsolutne brojnosti (u Centralnoj Srbiji sa 1,72 miliona na 1,49, a u Vojvodini sa 616000 na 518000), na Kosovu i Metohiji beleži se obrnut proces. Pad učešća mladih u intervalu 1948-1991, praćen je pravom eksplozijom njihovog apsolutnog broja, sa 379000 na 944000 ili 2,5 puta (Penev, 2006:44).

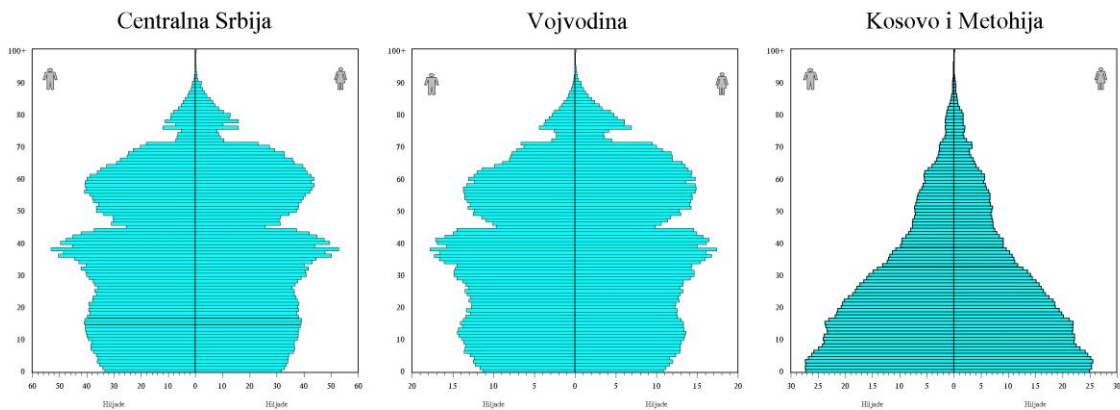
reproduktivnom dobu, pa je uz ukrštanje sa polnom strukturom, pogodna za analizu prirodnog kretanja (Đurđev, 2001).

Tabela 5. Sanbergova klasifikacija tipova starosnih struktura			
Tip stanovništva	0-14g	15-49g	50 i više
Progresivno	40%	50%	10%
Stacionarno	26,5%	50,5%	23%
Regresivno	20%	50%	30%
<i>Izvor: Sundbarg, Bevolkarungsstatistik, nav. prema Đurđev, B, S (2001:135)</i>			

Iako je vremenom modifikovana, Sandbergova shema je do danas ostala pogodno sredstvo opisivanja i grafičkog prikaza ne samo starosno polnog sastava, već i istorijskog razvitka populacija. Ona omogućava praćenje varijacija u kretanju fertiliteta, mortaliteta, kao i promena u veličini pojedinih generacija muškaraca i žena, izazvanih kako prirodnim, tako i mehaničkim kretanjem.

Starosno polne piramide su takodje jedan od načina prikaza i analize starosno polne strukture stanovništva, koje daju presek svih generacija i oba pola u datom stanovništvu. Pogodne su zbog mogućnosti grafičke prezentacije. Izrađuju se u koordinatnom sistemu, tako što se na horizontalnoj liniji – apscisi, unose vrednosti, veličine svake od starosnih grupa (jednogodišnjih ili petogodišnjih) u apsolutnim ili relativnim brojevima, a na ordinatu – pojedinačne godine starosti 0-100 godina (maksimalna dužina ljudskog veka). Na desnoj polovini se obično prikazuju vrednosti za ženski, a na levoj za muški pol (slika 1), (Penev, 2006).

Slika 1. Starosne piramide stanovništva Srbije po područjima, 1991 godine

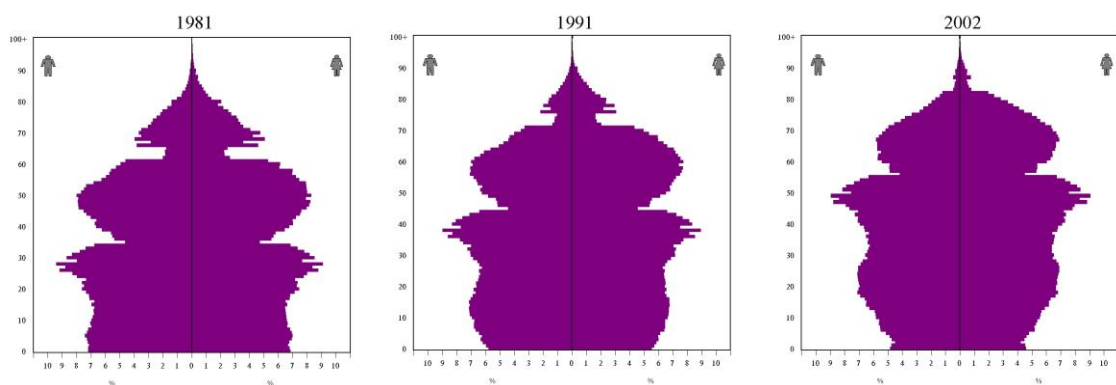
Izvor: Penev, G (2006: 44)

Odlike tipova starosnih piramida su sledeće:

1) U progresivnom tipu piramide, baza je najšira, a sužava se što se ide prema vrhu. Starost i brojnost generacija su obrnuto srazmerne, te ukoliko je generacija starija, to je njen udeo u ukupnom stanovništvu manji. Ovaj tip proizlazi iz mlade starosne strukture, sa visokim prirodnim priraštajem (primer Kosova i Metohije na slici 1).

2) U stacionarnom tipu (slika 2, Srbija, 1981), (slika 3, Novi Pazar), (Penev, 2006),

Slika 2. Starosne piramide stanovništva, Srbija (bez Kosova i Metohije), 1981, 1991 i 2002. godine

izvor: Penev, G, (2006: 48)

osnova piramide je gotovo jednake širine kao i njen središnji deo, tj sve generacije do uzrasta 40-50 godina starosti su gotovo jednake veličine, a nakon te starosti, odnos

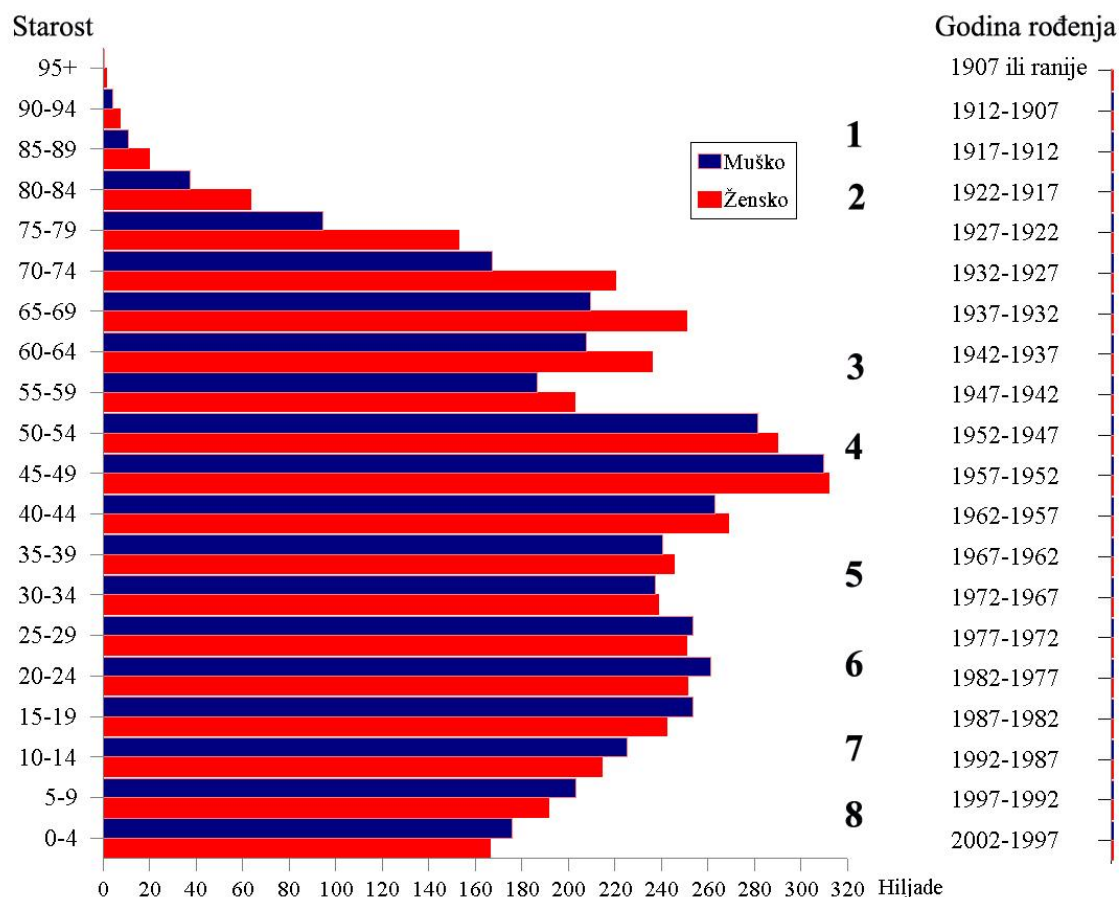
starosti i brojnosti generacija je obrnut, odnosno što je generacija starija, to je malobrojnija.

3) *Regresivni tip* piramide odlikuje društva sa izraženim procesom starenja stanovništva. Osnova je sužena, kao posledica dugotrajno niskog nataliteta. Piramida je najšira u svom središnjem delu, a zatim se ponovo sužava od sredine prema vrhu. Vrh piramide je izdužen, posebno na ženskoj strani, kao posledica dužeg prosečnog veka žena. Izgled piramide je posledica izraženog procesa starenja, tj sekularnog pada nataliteta i mortaliteta, tj produžavanja srednje očekivanog životnog veka (tzv starenje sa dna i sa vrha starosne piramide), (slika 1, slučaj Centralne Srbije i Vojvodine, slika 2, slučaj Srbije posebno 1981 i 1991 i slika 3, stanovništvo opštine Crna Trava)

Kao što se može videti iz slike 1, stanovništvo Srbije (bez Kosova i Metohije) je 1991 godine imalo oblik stacionarne starosne piramide da bi se do 2002 transformisalo u regresivni (slika 2).

U 1991-oj godini, maksimalna širina piramide nalazila se u središnjem delu, a osnova se polako sužavala. Useci u piramidi čine tzv «krnje generacije» radjane u vreme prethodna dva svetska rata. Najmnogobrojnije su bile generacije, stare 35-44 godina, rodjene u periodu «baby boom-a» nakon II svetskog rata. Nasuprot Vojvodini i Centralnoj Srbiji, kao što vidimo, populacija Kosova i Metohije imala je progresivni tip starosne strukture (piramide).

Slika 4. Srbija, 2002 godine.

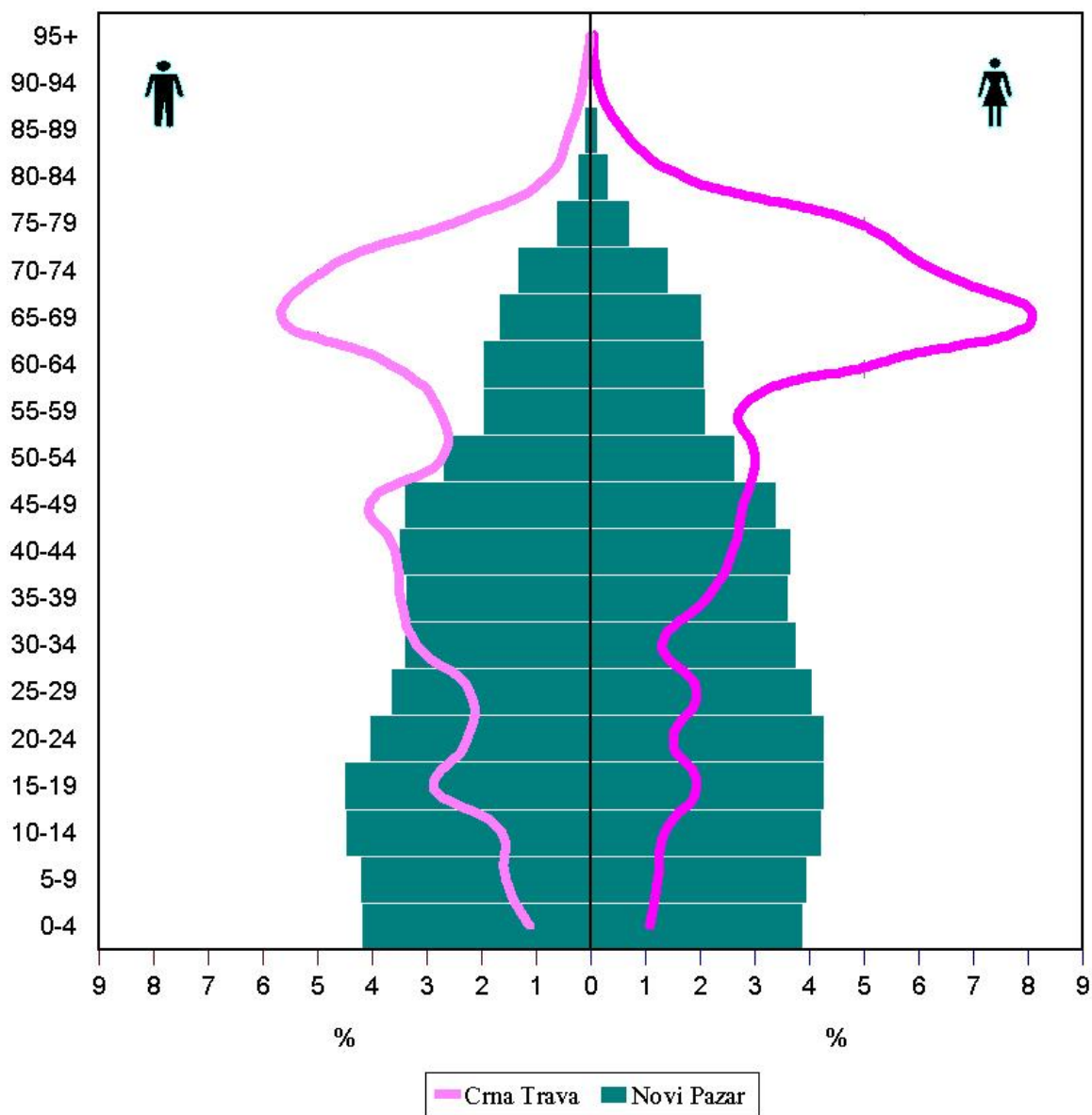
- 1 - "Krnje" generacije rođene u vreme balkanskih i Prvog svetskog rata najviše stradale u vreme Drugog svetskog rata
- 2 - Povećano rađanje u kompenzacionom periodu nakon Prvog svetskog rata
- 3 - Smanjeno rađanje tokom Drugog svetskog rata
- 4 - Povećano rađanje nakon Drugog svetskog rata ("baby boom" generacije)
- 5 - Smanjeno rađanje zbog pada fertiliteta i ulaska "krnjih" generacija iz Drugog svetskog rata u optimalno reproduktivno doba
- 6 - Pavećano rađanje zbag ulaska "baby boom" generacija u optimalno reproduktivno doba
- 7 - Smanjeno rađanje generacija rođenih nakon završetka "baby boom" perioda
- 8 - Smanjeno rađanje tokom kriznih devedesetih godina

izvor: ibidem

U 2002-oj godini, staraosni sastav stanovništva Srbije transformisan je u regresivni oblik (slika 2 i slika 4). Najširi deo piramide zauzimaju generacije stare 47-52 godine, radjane u periodu 1949-1954 godine. Pri vrhu piramida se širi, jer su tu smeštene generacije iz vremena stabilnijeg radjanja, dok se pri vrhu oštrije sužava, posebno na

muškoj strani, kao posledica dužeg prosečnog veka žena, ali i ratnih gubitaka muškaraca u Balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu.

Slika 3. Starosno polna struktura stanovništva opština Crne Trave i Novog Pazara, 2002

Izvor: Penev, G (2006:46)

Na slici 3 prikazane su starosne piramide dve nerazvijene opštine Srbije, Novi Pazar i Crna Trava. Stanovništvo Crne Trave spada u najnerazvijenije regione, južne i jugoistočne Srbije, koje karakteriše i najintenzivniji proces starenja, sa prosečnom

starošću stanovništva preko 50 godina. Udeo mladih ispod 20 godina u 2002 iznosio je svega 12,7%, dok je starih čak 45% (Penev, 2006). Pored niskog nataliteta, regresivnoj strukturi doprinosi i velika emigracija mladog, radno sposobnog stanovništva, u reproduktivnom dobu.

Nasuprot tome, stanovništvo Novog Pazara, ima odlike stacionarne starosne strukture. Reč je o delu Raške oblasti Centralne Srbije, u kojoj na reproduktivno ponašanje nešto veći uticaj vrše etnokulturne specifičnosti, tj vrednosni sistem u kome muslimanska religija (i lokalne verske vodje) imaju veći uticaj u odnosu na «čisto» ekonomski faktor (što je slučaj i na Kosovu i Metohiji među albanskim stanovništvom). Iako se poslednjih decenija primetno smanjilo učešće mladih, a povećalo učešće sredovečnih i starih, populaciju Novog Pazara, jos uvek odlikuje relativno povoljan starosni sastav, sa prosečnom starošću od 32,6 godina i na samom pragu demografske starosti (ibidem).

U zaključku možemo da ocenimo, da na prelazu u treći milenijum, Srbija spada u društva sa najstarijim stanovništvom u Evropi, pa i u svetu. Tome je doprinelo udruženo negativno delovanje brojnih, prirodnih, socio-ekonomskih i političkih kretanja, naročito tokom 1990tih godina. Reč je o: negativnom prirodnom priraštaju, kao posledici višedecinjskog nedovoljnog rađanja i obnavljanja generacija, sniženog mortaliteta, intenzivnom starenju, emigraciji više stotina hiljada lica, pretežno mladih, prisilnoj imigraciji izbeglica sa prostora nekadašnje zajedničke jugoslovenske države, postsocijaldruštvenoj društvenoj transformaciji, praćenoj raspadom države i društva, anomijom, pauperizacijom stanovništva, kriminalizacijom i t. sl.

1.2. Starosno-polni funkcionalni kontingenti

U socijalnoj demografiji posebna pažnja posvećuje se analizi tzv starosno-polnih funkcionalnih kontingenata. Oni se izdvajaju iz starosno polnih struktura ili piramida na osnovu osnovnih demografskih resursa pojedinaca, tj stanovništva, *starosti i pola*. Sa ovim resursima povezane su sve ostale mogućnosti, ili potencijali pojedinaca i grupa, kao

i prava, obaveze i odgovornosti: sposobnost učestvovanja u reprodukciji, radnoj snazi, obrazovanju, prava na povlačenje iz radne snage (penzionisanje) i sl.

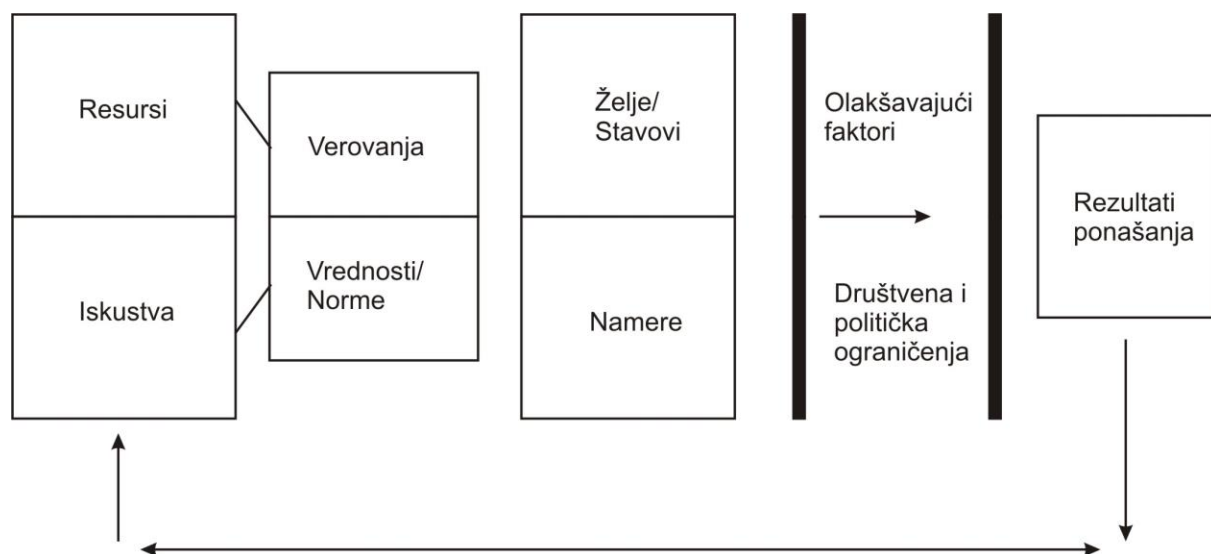
Praćenje sastava i kretanja ovih kontingenata od značaja je za razne sfere društvenog planiranja, socijalnog i ekonomskog razvitka, mreže neophodnih društvenih servisa i institucija ili tzv demografskih investicija (jaslica, obdaništa, škola, bolnica, zdravstvenih ustanova, domova), zatim penzijskog fonda, šema socijalnog i ostalih osiguranja, pritiska na zapošljavanje, školovanje i sl.

Osnovni funkcionalni kontingenti su:

- 1) *predškolski*, gde spadaju, deca od 0-6 godina starosti;
- 2) *školoobavezni*, deca od 7-14;
- 3) *regrutni*, muškarci od 16-24;
- 4) *fertilni*, žene stare 15-49;
- 5) *optimalni fertilni*, žene, od 20-34 godine;
- 6) *bračni*, celokupno stanovništvo staro 15 i više godina;
- 7) *ženidbeno udadbeni*, lica stara 18 i više godina, koja nisu u braku;
- 8) *radni* (radna snaga), muškarci od 15-64 i žene od 15-59

Iz pregleda gore navedenih kontingenata, očigledno je da je reč o određenim biološkim okvirima za razvitak kapaciteta pojedinaca i grupe (stanovništva). U kojoj meri će se oni realizovati, zavisi ne samo od ličnih i grupnih resursa, već i od osobina društva, od načina posredovanja pojedinca i društva (porodične mreže, neformalna podrška, društvena solidarnost, tj razvijenost redistributivnih politika, države blagostanja), ali i od biografije, tj životnog toka (tzv refleksivne biografije selfa).(slika 4)

Slika 4. Pristup "resursi - ograničenja - ponašanje" („resource – restrictions - behaviour”)

Izvor: (Hoffmann-Nowotny, H. J and Fux, B, 2001: 21)

Prema ovom pristupu, pojedinci i društvene grupe (stanovništvo i njegovi uži segmenti) poseduju određenu količinu ličnih resursa (kapitala) (Cliquet et al 1992). To su na prvom mestu: biološki resursi: starost, pol, zdravstveno stanje, sposobnost učestvovanja u biološkoj reprodukciji i sl, zatim ekonomski resursi, koji uključuju dohodak i druge prednosti (kvalitet života, tj materijalni, stambeni i uopšte životni standard). Socio-kulturni resursi odnose se na obrazovanje, nacionalnost, političku ili religioznu pripadnost ili opredeljenje itd. Sledeći su tzv socio-psihološki resursi, koji se tiču: socijalizacije, sposobnosti samo-percepcije, socijalne integracije i jedne vrlo značajne, proaktivne varijable, tzv *locus controlae* (tj mere u kojoj je pojedinac spreman da preuzme odgovornost za svoje odluke i akcije). Ovi resursi udružuju se sa prethodnim i sadašnjim iskustvima pojedinca, društvene grupe i oblikuju njihovu "životnu situaciju". U samoj individui resursi se povezuju sa uverenjima, vrednostima i normama, kao mentalnim konstruktima, tj kulturnim kapitalom.

Međutim, kako pojedinci, tako i društvene grupe, stanovništvo, stalno se sukobljavaju sa društvenim okruženjem, koje pruža neke olakšavajuće faktore, ali i brojna ograničenja. I jedni i drugi oblikuju ljudsko ponašanje, ali među njima svakako su najvažniji sledeći: ekonomske prilike, socijalna stratifikacija, istorijske prilike, tradicija (jezik, uticaj religije i političkog sistema), faza u razvitku nacionalne države i nacionalnog identiteta), razvijenost "države blagostanja", dostupnost bio-tehnoloških

inovacija (kontracepcije, abortusa, veštačke oplodnje i sl). Ograničavajući i olakšavajući faktori povezani su i isprepleteni na mnogo načina. Na primer, ukorenjeni tradicionalizam (koga obeležava snažan uticaj katoličke doktrine i Crkve) može da doprinese tome da se ne razvije sistem državne podrške (novčani i drugi transferi pojedincu, deci, porodicama, siromašnima i sl) zbog toga što vladajuće elite računaju na razvijenu praksu oslanjanja na porodicu i šire srodničko okruženje (neformalne mreže). Obrnuto, u drugim društvima, sa drugačijim socijalnim sistemima, druga dva faktora, sekularizacija (protestantska etika), kao i politički režimi socijaldemokratije, uticali su na rani nastanak snažne države blagostanja, ideologije ljudskih prava, kao i polno/rodnu jednakost.

Najzad, navešću i jedan konkretan primer važnijih kontingenata stanovništva. Reč je o stanovništvu grada Beograda, od 1981-2002 godine.

Tabela 6. Važniji funkcionalni kontingenti, stanovništvo Beograda, 1981-2002

	Udeo u ukupnom stanovništvu (u %)		
Funkcionalni kontingenti	1981	1991	2002
Predškolski (0-6)	10,1	7,9	6,3
Školoobavezni (7-14)	10,3	10,8	8,2
Punoletni (18+)	76,1	77,3	80,3
Radni (ž 15-59 i m 15-64)	72,2	70,1	69,2
Ženski fertilni (15-49)	26,8	24,4	25,5
Optimalni fertilni (20-34)	12,7	9,9	10,7
Staro stanovništvo (60+)	11,2	9,0	21,6

izvor: Knežević, Aleksandar (2006:87)

Na osnovu podataka tabele 6 vidimo da je u Beogradu tokom poslednjih decenija XX i u osvit XXI veka najveći porast zabeležilo staro stanovništvo (preko 60 godina), sa 11,2 na čitavih 21,6%, što znači da je svaki 5-ti stanovnik Beograda zašao u sedmu deceniju života. Demografski proces starenja obeležio je osnovne promene u sastavu stanovništva. Starenju sa vrha starosne piramide pridružilo se i starenje sa dna piramide. Gotovo da je prepolovljen udeo odojčadi i male dece (ispod 6 godina), a smanjen je i kontingent dece osnovnoškolskog uzrasta.

1.3. Činioci (determinante) starosno polne strukture

Najzad, ovaj pododeljak ćemo sumirati analizom determinanti starosno polne strukture.

Polna struktura se oblikuje delovanjem više činilaca ili faktora. Prvi je tzv. biološka konstanta ili odnos polova, tj. dečaka i devojčica na rođenju, zatim polna struktura umrlih lica i migranata.

Biološka konstanta je određena prirodnim zakonitostima, tako da se na oko 1000 devojčica rađa od 1040 do 1070 dečaka. Kada bi se ovakva polna struktura održavala tokom čitavog ljudskog veka, tj. u svim generacijama, onda bi ona bila univerzalna, tj. važila bi za sve populacije i u svim vremenima. Međutim, *faktor mortaliteta*, suprotstavlja se ovakvom stanju stvari na početku, pa je on osnovna varijabla polne strukture.

Dok je udeo muškaraca najveći kod najmlađih, tokom vremena dolazi do njegovog opadanja pod uticajem polno specifičnih razlika u smrtnosti. U savremenom režimu smrtnosti, broj polova se postepeno izjednačava negde u mlađem sredovečnom dobu (od 20-30 godina), da bi se nakon toga, razlike postepeno povećavale, u korist žena. Najveće koeficijente feminiteta u savremenim visokorazvijenim zemljama nalazimo kod starog stanovništva. Tako na primer, u Srbiji je, po popisu 2002. godine, na 1000 žena starosti 60-79 godina dolazilo 790 muškaraca, a u generacijama 80-94, gotovo duplo manje ili 579 (Penev, 2006).

Osim mortaliteta, na polnu strukturu deluju i migracije, tim više ako je reč o većim populacijama i teritorijama. Polni sastav migranata je, takođe, specifičan. On zavisi, pre svega, od tipa migracionih kretanja, tj. da li se radi o ekonomskim, udadbenim, prisilnim, privremenim, trajnim, unutrašnjim ili spoljnim. Poznato je da su neki regioni i države više imigrantske, a drugi emigrantski. U pogledu selektivnih osobina migranata, već sam ranije, navela da je uočena nešto veća sklonost ka preseljavanju kod mlađeg, sredovečnog stanovništva (od 20-30, 40 godina), samaca, tj. lica van braka i bez dece. U unutrašnjim migracijama, na kraćim razdaljinama, nešto je veće učešće žena (obično udadbenog karaktera), dok su migracije u kojima prevladava muška populacija, obično

trajnije, na veće razdaljine i podstaknute ekonomskim «pull» faktorima. Tome nasuprot, u prisilnim ili humanitarnim migracijama najčešće učestvuju žene i decu.

Različito od polne, starosna struktura stanovništva formira se pod dominantnim i neposrednim delovanjem drugog prirodnog procesa, *nataliteta*. On se usmerava na osnovicu ili bazu starosno polne piramide, određujući njenu širinu. Visina nataliteta određene generacije prenosi se sa njenim odrastanjem i starenjem, još narednih sto godina, sve do njenog postepenog iščezavanja.

Starenje pojedinca razlikuje se od starenja populacija. Individualno starenje je biološko antropološki proces, funkcionalno povezan sa vremenom, neizbežan za svakoga od nas. Nasuprot tome, starenje populacije označava nešto sasvim drugo. To je rast udela starog stanovništva u ukupnom, kao i povećanje prosečne starosti, indeksa starenja i sl⁴. Dok pojedinac neumitno stari, stanovništvo kao agregat ili skup, može tokom vremena da stari, da ostane manje više isto ili pak, da se podmlađuje (slučaj Kosova i Metohije do 1981). To zavisi od delovanja demografskih i društvenih procesa, prirodnog kretanja i migracija.

Uticaj nataliteta (fertiliteta) već smo spomenuli. Njegova visina, specifičnosti i kretanja u dužem vremenu bitno se odražavaju na sastav generacija i izgled starosne piramide. Povećanje nataliteta se bitno suprotstavlja tendenciji starenja stanovništva. On determiniše odnose među generacijama ili pojedinim uzrastima, kao funkcionalnim kontingentima stanovništva i sl.

Za razliku od nataliteta, mortalitet se deluje u svim generacijama ili na svim tačkama starosne piramide. Diferencijalna smrtnost po pojedinim uzrastima, takođe, može imati različito dejstvo. U tradicionalnim demografskim režimima, visoka smrtnost odojčadi i male dece, bila je praćena visokim fertilitetom, kraćim životnim vekom, posebno žena (u reproduktivnom uzrastu), brзом smenom generacija unutar porodice i domaćih grupa i sl. Nasuprot tome, tranzicija mortaliteta sa viših na niže nivoe, najpre je uticala na redukciju dečje smrtnosti, zatim maternalne, i konačno smrtnosti starijih generacija. Tako je u savremenom režimu smrtnosti došlo do značajnog produžavanja

⁴ UN su uvele klasifikaciju starosnih tipova stanovništva prema kriterijumu – udela starog stanovništva (65 i više godina). Podela je trihotomna, na: mlado, zrelo i staro. Mlado je ono koje ima ispod 4% starog, zrelo sa 4 - 7%, a staro sa preko 7,0% starijih.

prosečnog ljudskog veka, posebno kod žena, ali i do opadanju nataliteta i izraženih procesa starenja («sa dna» i «sa vrha» starosne piramide).

Mortalitet stanovništva, posebno muškog, ispoljava snažno delovanje u vreme ratova i velikih društvenih kriza. To se jasno vidi na primeru tzv «krnjih» generacija na slici 4, kao i u slučaju država u postsocijalističkoj transformaciji, gde je recimo u Ruskoj Federaciji, prosečni vek muškaraca skraćen sa 65 na 57 godina za manje od jedne decenije!

Migraciona kretanja su sledeći činilac koji oblikuje starosnu strukturu. O povezanosti starosti kao najvažnije selektivne osobine migranata i odluke o preseljenju, već je bilo dosta govora. Stanovništvo koje se odluči da menja mesto boravka (mladi, sredovečni, visokoobrazovani, samci, muškarci) u svojim koferima «odnose» ne samo sopstvene komparativne prednosti (psihosocijalne, ekonomske i kulturne resurse i kapitale: mladost, obrazovanje, znanje i veštine, iskustva), već i indirektne demografske dobitke. Oni će formirati brakove i porodice u novoj, imigrantskoj sredini, doprinoseći podizanju kako sopstvenog humanog kapitala, tako i opšteg, ekonomskog i socijalnog blagostanja, kvaliteta života i tsl.

Šira literatura:

Bobić, Mirjana (2003) «Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima», *Stanovništvo*, god XLI, br 1-4

Bovoar, Simon de (1987) *Starost I i II*, Beograd: BIGZ

Komatina, Slavica (2004) *Starenje stanovništva Beograda*, Beograd: IKSI i Gerontološko društvo Srbije

Penev, Goran, Mirjana Devedžić i Gordana Vojković, (2006) «Srbija među demografski najstarijim zemljama», u *Naše Teme*, tematski broj: Bela Kuga, br 01, Beograd: Službeni Glasnik

Radivojević, Biljana (2002) »Smanjenje smrtnosti starog stanovništva u Jugoslaviji – šansa za povećanje očekivanog trajanja života«, *Stanovništvo*, god XL, br 1-4

Smiljanić, Vera (1999) *Psihologija starenja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije

Primeri za vežbanje:

1. Nacrtati starosno polnu piramidu stanovništva Jugoslavije i njenih delova, 1999 godine (izvor: Demografska statistika odgovarajuće godine, Beograd:SZS, tabela 1-5)
2. Uporediti starosno polne strukture Kosova i Metohije i Vojvodine (isti izvor)
3. Izračunati koeficijente maskuliniteta za starosne grupe 15-19, 35-39 i 70-74, po delovima teritorije Republike Srbije (isti izvor, ista tabela)
4. Izračunati biološki indeks i indeks starenja za Crnu Goru i Srbiju, kao i po delovima Srbije i uporediti ih. (isti izvor, ista tabela)